

Onko maailman jumalaisin olento kalju mies vai kärpänen?

Sari Kivistö

Kaljuuden ylistys ja muita ylistyksiä. Suom. Vesa Vahtikari, Pekka Tuomisto, Laura Lahdensuu ja Arto Kivimäki. Helsinki: Tammi, 2005.

Tammen antiikin kirjallisuuteen keskittynyttä Olympos-sarjaa on julkaistu nyt muutama vuoden, ja se on tuottanut tärkeitä suomennoksia. Mukana on kovia klassikoita (Aiskhylos, Hesiodos, Vergilius) sekä ilahduttavasti myös vähemmän suomennettuja kirjailijoita (Ksenofon, Plutarkhos, Publilius Syrus).

Retoriikasta kiinnostuneen lukijan mieltä lämmittää myös nyt ilmestynyt kokoelma ylistyspuheita. Niteeseen on suomennettu kahdeksan eri kohdetta mairein sanoin ylistävää latinan- ja kreikankielistä tekstiä. Kokoelmasta tekee kiinnostavan sen aihepiiri: antiikin retoriikan suomennoksista ei ole ylitarjontaa. Jo julkaistuista voidaan mainita lähinnä Aristoteleen *Retoriikka*, Ciceron *Brutus* sekä joitakin Demostheneen ja etenkin Ciceron puheita. Viehättävänä nide on myös K. S. Laurilan *Kuuluisia puhujia ja puheita* (1913), johon on käännetty eri ajoilta

merkittäviä puheita, mutta valitettavasti lyhentäen ja katkelmina.

Nyt suomennetussa kokoelmassa on mukana vakavamielisten ylistysten ("Hautajaispuhe vaimolle", Statiuksen "Keisari Domitianuksen ylistys", Claudianuksen "Teinikonsulien ylistys") lisäksi leikkimielisempiä tekstejä kuten Lukianoksen "Kärpäsen ylistys". Varhaisin teksti on kokoelman avaava reetori Gorgiaan "Helenan ylistys" ja ainoa uuden ajan teksti 1400-luvun oppineen Leon Battista Albertin "Koiran ylistys". Bytantista on mukana Mikael Pselloksen kohtuutta pohdiskeleva "Viinin ylistys".

Nimen kokoelmalle on antanut kenties oma-laatuinen ja hupaisin näistä kirjoituksista, Synebios Kyreneläisen "Kaljuuden ylistys". Suomen noston ohella niteessä on lyhyet esittelyt kirjailijoista, nimien avaamiseen ja Homeros- viittauksiin keskittyvä selitysosa sekä antiikin retoriikkaa valottavat jälkisanat.

Kärpäästä ylistäessään Lukianos määrittelee sen keskikokoiseksi siivekkääksi hyönteiseksi ja kuvaa tieteellisen tarkasti sen ruumiinosia. Hän vertaa kärpäsen imukärsää norsun kär-

sään ja näkee karpäsessä kaikenlaisia inhimillisiä piirteitä: se elää kohtuudessa eli nukkuu öisin (mikä ei täysin vastaa omia kesämökkikokemuksiani aamuyöllä nenän päällä töpöttävästä kiusankappaleesta), osallistuu ihmisten kanssa aterioille ja maistelee ruokia jopa ennen kuninkaita, on urhea, sosiaalinen (karpäsethän viihtyvät parvissa), parittelee lennossa iloisesti suristellen ja omaa koko joukon hyveitä, joita ylistyspuheissa tavallisesti liitettiin ihmisiin, sota-päälliköihin tai hallitsijoihin.

Myös Albertin ylistämä koira on ylen rohkea ja uskollinen; Alberti kehuu sen militaarisia hyveitä ja sotakuntoa, kun taas rauhan aikana koira antautui tieteille ja taiteille, filosofialle. Se nuuhki yhtäläisellä kiinnostuksella kaikkia filosofisia oppisuuntia ja pidättäytyi ihmeellisellä mielentyyneydellä viinistä ja maustetuista herkuista. Mistähän nyt oikeastaan on kyse?

Karpästen ylistys

Kokoelman puheet sijoittuvat retoriikan piirissä epideiktisten eli ylistyspuheiden traditioon. Alkujaan vakava laji sai pian rinnalleen parodisia muunnelmia, jotka nousivat suureen suosioon etenkin renessanssin ajan Euroopassa, niin Italiassa, Saksassa, Ranskassa kuin Alankomaiden alueella. Tärkeä merkitys lajin leviämässä oli antiikin satiirikko Lukianoksella, jota käännettiin ahkerasti 1500-luvulla. Esimerkiksi Erasmus ja Thomas More käänsivät Lukianosta latinaksi 1500-luvun alussa; Italiassa Lukianosta oli 1400-luvulla kääntänyt muun muassa Guarino da Verona, jonka käännösten kautta myös Alberti tutustui lajin.

Lukianoksen ”Karpäsen ylistyksen” ottaminen niteeseen on siis oleellista lajitradiation kannalta, vaikka tähän merkitykseen ei kiinnitetäkään asianmukaista huomiota. Itse asiassa lueteltaessa muita antiikin tai Lukianoksen ylistyspuheita kirjassa mainitaan vain pieni osa kokonaisuudesta. Lukianokselta jää mainitsematta esimerkiksi kaksi renessanssin aikana erittäin suosittua ylistystä: loiselämisen ja hännystelemisen taitoa käsittelevä dialogi *De Parasito*, joka luettiin dialogimuodostaan huolimatta parodiisiin ylistyspuheisiin, ja saman tekijän kihdin autuutta käsittelevät näytelmämuotoiset tekstit. Kaikki nämä kulkivat Lukianoksen nimissä ja renessanssioppineet tunsivat ne hänen teoksinaan, vaikka tekijyydestä onkin kiistelty.

Parodisista ylistyspuheista on kyse silloin, kun puheessa noudatetaan epideiktisen reto-

riikan (esimerkiksi paikkakunnan tai suurmiehen ylistyksen) mukaista kielenkäyttöä ja kaavaa, mutta ylistyksen sävy ei ole vakavamielinen eikä kohde tavanomainen, vaan jollain tavalla vähäarvoinen, odottamaton tai häpeällinen. Asiallisen muodon ja mitättömän sisällön inkongruenssi luo huumoria. Tätä keinoa on parodiassa käytetty aina. Esimerkiksi antiikin *Ilias*-parodiassa *Sammakkohiiritaistelussa* pikkueläimet varustautuvat sotaan homeeristen sankarien lailla:

”Malvanlehdin ensin he sääret peittivät tyyten, / Möyheät ryntäilleen sovaks vyöttäin lehdykät lantun. / Kilviks laittelivat he nyt kaalinlehtiä taiten. / Vihvilän keihääkseen kukin kaappasi kärkevän, pitkän. / Simpukankuoren sai siron peittohon pää jokaisella. / Peistään puistelivat kaikk’ aivan rohkeaks ylytin.” (Suom. Gunnar E. Rancken.)

Paradoksaalisiksi tällaisia ylistyksiä on kutsuttu niin ikään kohteensa vuoksi: ylistetään sellaista, mitä ei ole ollut tapana käsitellä suopeasti saatikka ihannoiden, kuten esimerkiksi nyt suomennetussa niteessä Gorgias ylistää Troijan sodan syntipukkia Helenaa esittäen hänet ennemmin miesten tai kaunopuheisuuden vientelemänä uhrina kuin aktiivisena vamppina. Moraalikoodistoa ei rikota, sillä avionrikkomisen ihanuutta Gorgias ei rohkene kehua.

Puheen lähtökohtana ovat epideiktisen retoriikan konventiot sekä lukijan oletettu asenne ja arvomaailma, joiden toivotaan vakuuttavan argumentoinnin myötä hetkellisesti häiriytyvän (vähäarvoinen tai kelvoton ei enää näytäkään siltä). Esimerkiksi Synesios tarkastelee kaljuutta ensin tavanomaisen epätoivottavana ilmiönä, mutta rakentaa siitä vähitellen argumentoiden vastaansanomattoman positiivisen kuvan. Hän turvautuu niin astronomisiin perusteisiin (kaljut ovat taivaankappaleiden tai täysikuun kaltaisia täydellisiä palloja) kuin terveydellisiin (kalju kallo on sotaolosuhteissa osoittautunut tuuheata päätä kovapintaisemmaksi). Lopputulemana kaljuus nähdään viisauden merkkinä, vastakohtanaan laiduneläimistä järjettömimmät kuten lampaat, jotka ovat ympäriinsä karvaisia eivätkä erota päätä peräpeilistä.

Ylistyspuheet kirjallisuuden lajina

Kirjan tekstejä tarkastellaan laajoissa jälkisanoina (s. 215–240) osana antiikin retoriikkaa ja sen epideiktisiä puheita. Jälkisanoina tehdään kiitettävästi selkoa antiikin retoriikan keskeisistä periaatteista, tärkeimmistä teoreetikoista ja puhujis-

ta. Näkökulma on lukijakuntaa ajatellen perustellusti melko laava; tutkija tietysti mieluummin keskittyisi vain ylistysten lajityyppiin, josta olisi voinut paljon enemmänkin sanoa.

Ylistyspuheiden lajitradiotiota esitellään siinä kiinnostavasti esimerkiksi Bysantin ja kristillisen tradition osalta, mutta lajitradiation kuvaus jää vaillinaiseksi etenkin kahdessa suhteessa: juuri parodisten ylistysten osalta, joihin kuuluu suomennetun niteen kahdeksasta tekstistä neljä–viisi, sekä myöhemmän lajitradiation tuntemuksen osalta.

Albertin ”Koiran ylistys” on valittu mukaan ilmeisen sattumanvaraisesti (yksi kääntäjistä oli ”törmännyt” siihen), mutta valinta ei silti ole huono, ainakaan koiranystävän mielestä. Erasmusuksen kuuluisa *Tyhmyyden ylistys* mainitaan tradition huipentumana, mutta kirja ei anna kuvaa siitä, miten laajalle levinneestä lajista on kyse.

Ylistyspuheet eivät kuuluneet vain retorikaan alaan, vaan olivat renessanssin aikana erittäin suosittu kirjallisuuden laji. Parodisten ja paradoksaalisten ylistyspuheiden kohde saattoi olla mikä tahansa, mutta tärkeimpiä ryhmiä olivat 1) eläimet, etenkin linnut ja väitetyt tyhmyytensä vuoksi erittäin suosittu aasi; 2) hyönteiset, etenkin kärpänen ja syöpäläiset niiden mitättömyyden ja kiusallisuuden tähden; 3) kasvit, kukat ja juurekset ruususta retikkaan; 4) abstraktit tai skolastiset käsitteet kuten ei-mitään, jokin, kaikki, vähän tai jopa peripateettiset häät; 5) aineellista olomuotoa jollain tapaa haastavat tai vastakohtansa (valon) kautta poissaoloksi määrittävät seikat kuten savu, varjo, hämäryys, yö; 6) sairaudet tai ruumiinosat kuten kuume, kihti tai parta; 7) paheet tai paheeliset ihmiset kuten juopottelu, epäoikeudenmukaisuus, Troijan Helena, keisari Nero.

Monista näistä ryhmistä löytyy esimerkkejä jo antiikin ajalta. Lajin suosio oli huipussaan 1600-luvulla, jolloin parodisista ylistyksistä koottiin laajoja kokoelmia. Mistään selkeäpiirteisestä genrestä ei kuitenkaan ollut kyse, kuten Vesa Vahtikari huomioi antiikin osalta, sillä kokoelmiin kelpuutettiin hyvin erimuotoisia tekstejä, niin runoja kuin proosaa, dialogeja, näytelmäkatkelmia, esseitä, tieteellisten disertaatioiden muotoa seuraavia tekstejä jne. Viimeksi mainituista ylistämisen funktio oli miltei kadonnut, mutta tekstit kelpasivat kokoelmiin tarkastellessaan vähäpätöistä aihetta kaikenpuolisesti ja vakuuttavuuteen pyrkien.

1600-luvun polyhistorismin ajan kokoelmia leimasi muutenkin ensyklopedisuus: tahdottiin

tallentaa ja tarkastella aivan kaikkea luonnosta löytyvää, sillä halpa-arvoisinkin olento oli Luojan luoma. Myös eläinten epitafit, hautajaispuheet ja testamentit olivat yleisiä. Antiikin epigrammirunous ja Catulluksen varpus-runot olivat tärkeitä vaikuttajia tässä suhteessa.

Moraaliltaan sovinnaisia tekstejä

Mikä sitten oli tällaisten kirjoitusten funktio? Ylistämisestä ei pelkästään ollut kyse. Tekstien usein kovin oppinut kirjoittaja saattoi hetkeksi laittaa sivuun vakavimmat kysymykset ja huolet, rentoutua (tyhjentää päänsä) kevyen aiheen parissa ja esitellä samalla retorisia taitojaan ja oppineisuuttaan. Arvoton aihe toi kirjoittajan kielelliset kyvyt esiin. 1600-luvun kokoelmien esipuheissa rationaalisen ihmisen sanotaan rakastavan kujeilua ja toivotaan samalla oppineen hölynpölyn tuottavan lukijalle mielenvirkistystä ja iloa; ylistykset ovat ”sanonnaltaan kauniita, suloisia lukea ja ihania kuunnella”.

Triviaalin aiheensa vuoksi kirjoittajia myös kritisoitiin älyllisen kapasiteettinsa ja ajan tuhlamisesta jonninjoutavuuksiin, ja kirjoittajat itse tunsivat tarvetta puolustella vähäpätöistä aihettaan vetoamalla sen virkistävään vaikutukseen. Erasmus taas sanoi *Tyhmyyden ylistyksen* Thomas Morelle osoitetussa kirjeessä, että tällaiset keveät satiiriset tekstit eivät ole vain oppineen halua irtautua hetkeksi arkisista töistä tai leikkiä keppihevosella, vaan niillä on myös vakavampi puolensa; tyhmyyden ylistys ei ole vain tyhmyyttä. Toisaalta kun kirkonmiehet ja munkit sitten suuttuivat Erasmusuksen satiirista ja häntä syytettiin herjaavuudesta, hän vetosikin lajin joutavuuteen ja harmittomuuteen: satiiri oli vain joutilaan mielen leikkiä, josta ei pidä pahastua. Satiirin kirjoittaminen oli Erasmuselle muka niin uutta, että hän oli kuin kameli joka opetteli tanssimaan ja ylipäätään koko idea oli tullut Thomas Morelta, joka vain vaivoin sai hänet ylipuhuttua teoksen kirjoittamiseen.

Viihteellistä funktiota ei ole syytä väheksyä, mutta toisinaan tällaiset tekstit pohjasivat myös vakavampiin moraali- ja filosofisiin pohdintoihin, etenkin kun oli kyse sairauksien (kuume, kihti) tai vammojen (sokeus, kuurous) ylistyksistä. Potilaan petiin sitovat taudit ja sokeuden kaltaiset vammat suojelivat häntä maailman houkutusilta, imartelulta ja ylelliseltä eläältä. Toisaalta sairaudet olivat myös rangaistuksia, mikäli ne johtuivat nautinnonhalusta ja mässäilystä.

Nyt suomennetun kokoelman tekstit ovat

moraaliltaan sovinnaisia, viinin ylistyskin ylistää kohtuutta eikä juopottelun ihanuutta kuten jotkut renessanssin ajan vastaavat tekstit (joissa humalassa oksentaminenkin toimii vain kunnon puhdistuskuurin tavoin), mutta on purevampiakin lajin edustajia, joissa käsitellään kaksinpuolisesti vaikkapa iltaloja (ja mainitaan niiden sijaitsevan usein munkkiluostareiden lähellä) tai pääsiäismunia (ja kerrotaan muun muassa munkista, joka tukehtui suureen punaiseen munaan).

Vaikka ylistyksissä ei läheskään aina ole saatiirista terää, saa niiden luoma mittakaavan tai perspektiivin muutos lukijassa joka tapauksessa hetken havahduksen aikaan; ainakin vakaavuuden pöyhkeys hetkeksi katoaa. Hymy, ylätöksellisyys tai asioiden suhteellisuudesta muistuttaminen ovat parodisten ylistyspuheiden omimpia vaikutuksia. Moraalin suhteen ollaan kuitenkin varpaillaan, sillä esimerkiksi murhanhimoa tai selkeän tappavia sairauksia (rutto, syöpä) ei katsottu sopiviksi ylistää, edes leikillään. Jos puheet pyrkivät kumoamaan ennakoasenteita, ne myös sisälsivät niitä; esimerkiksi kaljuuden ihanuutta perustellaan pitkä- ja kähärähiuksisten miesten naismaisuudella – kaljut donkkaa tykimmin, voisi sanoa.

Ei merta pisaroitta soudeta

Kokoelman neljä suomentajaa (Arto Kivimäki, Laura Lahdensuu, Pekka Tuomisto, Vesa Vahtikari) kääntävät luotettavasti ja luettavasti, niin että lukija on välillä varsin tyytyväinen, mutta toisinaan häntä häiritsee eräänlainen sanasta sanaan kääntämisen puisevuus ja kirjajimmellisuus. Osittain tyyli sopii ja pohjaakin itse puheisiin, jotka ovat parodisen pedantteja, älyn ja kynän harjoittamiseksi laadittuja nokkeluuksia, mutta kääntäjien olisi lyhyesti toivonut pohdittavan käännösratkaisujaan ja ylistysten tyyliä vaikkapa jälkisanoina.

En usko, että kääntäjien tavoitteena on ollut koetella käännöskielen rajoja, vaan ennemmin on kyse varovaisuudesta ja sanatarkkuuden seuraamisesta, kun alkukielen rakenteet näkyvät suomennoksen läpi. Runsaita sivulauseita olisi paikallaan välillä korvata lauseenvastikkeilla eikä kaikkia partikkeleita ja pronomineja ei ole tarpeen kääntää; huumori tarvitsee myös nopeutta ja rytmiä.

Hieman enemmän toivoisin kääntämiseen rohkeutta, mielikuvitusta ja kurittomuuttakin; tämä ei tekisi vääryyttä alkutekstille. Olla-verbin ja substantiivin yhdistelmiä on paljon ja muutenkin monen asian voisi sanoa paremmalla suomella: ”oli hänellä jumalainen kauneus”, ”sillä siinä on kylläkin uskottavuutta”, ”väistämättömyyden määräyksestä johtuen”, ”toimivat sanojensa kautta murheen poistajina”, ”tulee pääsemään vapaaksi syytteestä rikokseen”, ”ajatuksen aikomuksesta johtuen tai taidon valmistamien välineiden ansiosta” – muutamia kohtia kokoelman alkupalasta eli Helenan ylistyksestä mainitakseni. Gorgias oli toki sofisti, joten ilmaiset selittyvät kyllä sillä, mutta voidaan silti kysyä, onko suomennoksen synnyttämä vaikutelma sama kuin alkutekstin tai lukemaan kutsuva?

Lopuksi on sopivaa kiinnittää huomiota vielä muutamaan asiaan, joita muissa yhteyksissä voisi luonnehtia pikkuseikoiksi. Jälkisanoina on liikaa helposti havaittavia virheitä: Quintilianuksen (kerran Quintilianuksen) väitetään eläneen metusalemin ikään (35 eKr.–96 jKr.), puheen esitystä tarkoittava termi *po. pronuntiatio* (ei *pronuntio*) ja silmiin pistävät myös monet lyöntivirheet. Tarkennettavaa olisi myös kohdassa, jonka mukaan Rudolf Agricola käänsi Afthonioksen *Progymnasmata*-teoksen latinaksi 1500-luvun lopulla, mikäli tässä viitataan 1485 kuolleen kuuluisaan hollantilaiseen humanistiin.

Painovirheillä on tapana kasautua ja tässä nitessä paholainen on tanssinut erityisesti sivulla 237: esimerkiksi Georgius Trapezuntius on peräkkäisillä riveillä muodossa Trabazonius ja Trapezonius (lisäksi hänestä sanotaan lystikkäästi, että hän ”opetteli ensin latinan ja kirjoitti vasta sitten latinaksi puheita”). Myös jälkisanoina seuraavassa lähdeluettelossa on paljon virheellisiä muotoja; esimerkiksi molempien Homeros-suomennosten julkaisuvuodeksi oli merkitty 19905. Ei merta pisaroitta soudeta, sanoisi Eino Leino, ja voin yhtyä tähän, mutta airolininkin kastelee ja välillä häiritsee muuten suolista soutuiretkä.

Kirjoittaja on tutkija Helsingin yliopiston tutkijakollegiumissa.